

שיג ושיח
קריאות חדשות בפרשת השבוע
בראשית ■ שמות

הרב יונתן זקס

שיג ושיח

קריאות חדשות בפרשת השבוע

בראשית ■ שמות

מאנגלית: צור ארליך

Jonathan Sacks
Covenant & Conversation:
A Weekly Reading of the Jewish Bible
Genesis–Exodus

© כל הזכויות שמורות ליונתן זקס, 2017
כל הזכויות בעברית שמורות לספרי מגיד, הוצאת קורן, 2017

עורכת ראשית: גילה פיין
עורכת משנה: תמי מגר
הגהה: אפרת גרוס, הניה קולומבוס, כנרת עזריאל
עימוד: עדי רובין
עיצוב כריכה: אליהו משגב
תמונת העטיפה: יורם רענן, "בראשית"

ספרי מגיד, הוצאת קורן
ת"ד 4044 ירושלים 9104001
טל': 02-6330530 פקס: 02-6330534
www.maggidbooks.com

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשרר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני, או אחר כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב 978-965-526-226-1 ISBN

נדפס בישראל 2017 Printed in Israel

בראשית ושמות
מספרים את סיפור המסע של בני ישראל,
ממשפחה נבחרת לעם נבחר.
אנו תקווה כי הרב זקס
ימשיך להנחות אותנו
בדרכנו אל היעד.

מוקדש לזכרם
של אבותינו האהובים,
שהיו העמוד ההולך לפני מחנה משפחתנו
ד"ר **עזריאל בן אריה לייב שרט**
ר' **פנחס בן יעקב אשר אייז**

דבי ורוברט שרט

תוכן העניינים

xi הקדמה למהדורה העברית

ספר בראשית

3	אמונתו של אלוהים	בראשית
7	ראשית הצדק	
11	אמנות ההקשבה	
15	דרמה בארבע מערכות	נוח
18	האומץ לחיות באי-ודאות	
21	בין אנרכיה לדיכוי	
25	מסע הדורות	לך לך
29	להיות הורה יהודי	
33	גוונים של אפור	
38	אלוהים ועובדי האורח	וירא
41	פלא הילד	
44	ויתור על בעלות	
49	מתחילים במסע	חיי שרה
52	להאמין בעתיד	
56	תפילה ושיחה	
59	על שיבוט וזהות	תולדות
62	למה אהב יצחק את עשו?	
65	למי נועדה ברכת עשו?	
71	וכך נכנס האור	ויצא
74	סולם התפילה	
77	אהבה זה לא מספיק	

81	הִיָּה אַתָּה	וישלח
84	להרגיש את הפחד	
88	אף אחד לא יוצא מזה טוב	
93	איך לשנות את העולם	וישב
97	למאן להינחם	
100	נושאו הלא צפוי של ספר בראשית	
104	הסופר הכותב את חיינו	מקץ
107	כוחם של חלומות	
111	חזות וממשות	
115	הצדיק ובעל התשובה	וייגש
118	הולדת הסליחה	
123	מסגור מחדש	
127	הבן יזכיר לי אפרים	ויחי
130	מתי מותר לשקר?	
135	על אי־חיווי העתיד	

ספר שמות

141	יושבים על המשבר	שמות
145	אי־ציות לפקודות לא מוסריות	
149	מי אנוכי?	
153	העולם הבא שלך, העולם הזה של חברך	וארא
157	הקרב על הרצון החופשי	
162	הבדיחה של אלוהים	
166	להשתחרר מהשנאה	בוא
169	לספר את הסיפור	
173	בתי ספר לחירות	
177	אנרגיה מתחדשת	בשלה
181	מסתכלים כלפי מעלה	
186	פני הרוע	
191	ממלכת כוהנים	יתרו
195	וגוי קדוש	
203	מבנה החברה הטובה	

208	חזון ופרטים	משפטים
212	עזרה לשונא	
218	עשייה ושמיעה	
222	שגיאתו המרה של שלמה	תרומה
226	הארכיטקטורה של הקדושה	
229	איך יוצרים שכנות עם השכינה?	
232	כוהנים ונביאים	תצווה
237	ערכה המוסרי של עבודת המקדש	
243	השראה והשקעה	
247	איך לספור יהודים?	כי תישא
251	קרבת אלוהים	
255	הייתכנו רחמים בלי דין?	
260	שבת: היום הראשון או האחרון?	ויקהל
264	בניין אומה: תשובה עתיקה לבעיה עכשווית	
270	החיה הקהילתית	
274	יושרה ציבורית	פקודי
278	עלינו לשבח	
282	מהו הסיפור של ספר שמות?	
291	אורות המחבר	

הקדמה למהדורה העברית

כבוד גדול הוא לי לראות את מחשבותיי על פרשות השבוע רואות אור בישראל, בעברית, משתתפות בהתגשמות הנבואה "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים". שיג ושיח הוא הניסיון שלי לשמוע, בתוך דברי הנצח של הקב"ה, את דבריו אל ההווה. זוהי, בעצם, משמעותה הרחבה של התורה שבעל-פה: השיחה המתמשכת בין עם ישראל לבין תורתו, שיחה שמטרתה להבין מה ה' רוצה מאתנו, כאן, עכשיו. ניסיתי במאמרים הללו לבנות דו-שיח בין התורה לבין מצבו של האדם כפי שאנו מבינים אותו כיום, מתוך אמונה כי הם שופכים זה אור על זה, וכי עם כל תגלית חדשה במדעי הטבע או החברה נחשף פן נוסף בתורה הנצחית. חוב גדול של תודות אני חב. למוציא לאור שלי, מת'יו מילר, לעורכת שלי גילה פיין, לצוות הוצאת מגיד - תמי מגר, אפרת גרוס, הניה קולומבוס, עדי רובין וכנרת עזריאל - על המקצועיות והמסירות, ולצור ארליך על תרגומיו המזהירים. זכות היא לי לעבוד איתם. תודתי המיוחדת מסורה לדבי ורוברט שְׁרָטֶר על תמיכתם המאפשרת לכתביי להתפרסם בעברית. יבורכו הם ובני משפחתם ברכות שמים וארץ.

ספר בראשית

בראשית

אמונתו של אלוהים

בלב אמונת ישראל נמצאת שאלה גדולה, שרק לעתים נדירות מעלים אותה במפורש. הפרק הראשון בתורה מספר על אלוהים הבורא את העולם יום אחר יום: כיצד הוא מחולל סדר מתוך תוהו ובוהו, מוציא חיים מתוך חומר דומם, מביא לידי הווייה צמחים ובעלי חיים בכל פלאי רבגוניותם. בכל שלב ושלב אלוהים רואה מה יצר ומכריז שהוא טוב. אם הכול טוב - מאין הרע? מה השתבש? איך נכנס לעולם הזה, עולם ה"כי טוב", רוע? איך ומדוע החלה הדרמה של המאבק בין טוב לרע, שהתורה כולה עוסקת בו, ואפשר אף לומר שההיסטוריה האנושית כולה היא גילומי?

התשובה הקצרה היא האדם. ההומו ספיינס. אנחנו. לנו, רק לנו, יחידים מכל צורות החיים הידועות לנו, יש רצון חופשי, בחירה ואחריות מוסרית. חתולים אינם מתווכחים ביניהם על מוסריותה של הריגת עכברים. אריות אינם מחליטים להיום צמחוניים. פרות אינן מודאגות מן ההתחממות הגלובלית. יכולת מורכבת זו שלנו לדבר, לחשוב ולבחור בין מהלכי פעולה חלופיים, היא בעת ובעונה אחת תהילתנו, חרפתנו והעול שעל צווארנו. כשאנחנו עושים את הטוב, אנחנו מתקרבים למעלתם של מלאכים. כשאנחנו עושים את הרע, אנו גרועים מחיות טרף. אם כן, מדוע הסתכן אלוהים וברא צורת חיים שכזו, המסוגלת להרוס את כל הסדר שהוא ברא, ושאמר עליו כי טוב? מדוע אלוהים ברא אותנו? הגמרא במסכת סנהדרין שואלת את השאלה הזו:

בשעה שבקש הקב"ה לבראות את האדם, ברא כת אחת של מלאכי השרת.
אמר להם: רצונכם נעשה אדם בצלמנו?
אמרו לפניו: ריבוננו של עולם, מה מעשיו?
אמר להן: כך וכך מעשיו.
אמרו לפניו: ריבוננו של עולם, "מה אנוש כי תזכרנו וכך אדם כי תפקדנו?"
(תהלים ח, ה) [כלומר, אל תברא את האדם].

הושיט אצבעו קטנה ביניהן ושרפם. וכן כת שניה. כת שלישית אמרו לפניו: ריבוננו של עולם, ראשונים שאמרו לפניך מה הועילו? כל העולם כולו שלך הוא, כל מה שאתה רוצה לעשות בעולמך עשה. כִּי־נָתַן לְאִנְשֵׁי דוֹר הַמְּבֹרָךְ וְאִנְשֵׁי דוֹר הַפְּלִגָּה, שִׁמְעֵיהֶן מְקוֹלְקָלִין, אמרו לפניו: ריבוננו של עולם, לא יפה אמרו ראשונים לפניך? אמר להן: "וְעַד זְקָנָה אֲנִי הוּא וְעַד שִׁבְעָה אֲנִי אֶסְבֵּל"¹ (ישעיהו מו, ד).

מבחינה טכנית, מדרש אגדה זה מבקש להתמודד עם קושי בלשון התורה. בכל מעשי הבריאה שבפרק א בבראשית, דברי ההקדמה של אלוהים עוסקים בדבר הנברא, בהיווי שלו: "יִקְוּ הַיָּמִים מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם אֶל מְקוֹם אֶחָד וְתִרְאֶה הַיְבֻשָּׁה" (פסוק ט), "וַיִּשְׂרְצוּ הַיָּמִים שָׂרָץ נֶפֶשׁ חַיָּה וְעוֹף יְעוֹפֵף עַל הָאָרֶץ עַל פְּנֵי רְקִיעַ הַשָּׁמַיִם" (כ) וכדומה. רק בכוראו לברוא את האדם נאמרים דברי ההקדמה בגוף ראשון, ולא זו אף זו, בגוף ראשון רבים: "נַעֲשֶׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדְמוּתֵנוּ" (כו). מיהם "אנחנו"? ולשם מה השינוי הסגנוני?

חז"ל, בדרכם התמימה והילדותית לכאורה, והמתוחכמת ומעמיקה למעשה, עונים על שאלות אלו בקביעה שברגע זה של "עלילות גדולות של עוז ושל תנופה" כלשון שייקספיר², רגע בריאת האדם, אלוהים התייעץ עם המלאכים. הם ה"אנחנו". אך עומק העניין רק מתחיל כאן. בכוראו את בני האדם יצר אלוהים את הישות היחידה בעולם, לכד ממנו עצמו, שיש לה חופש ובחירה. זו משמעות הביטוי "בְּצַלְמֵנוּ כְּדְמוּתֵנוּ". שהרי לאלוהים אין דמות הגוף ואין הוא גוף, ועשיית צלם מסכה של אלוהים היא עבודה זרה בהתגלמותה.

ברמה השטחית, פירושה של עובדה זו הוא שאי-אפשר לראות את אלוהים. אכן כך; אי-אפשר לראותו, וגם לא לזהותו עם שום איתן טבע כגון אלה אותם היה נהוג לעבוד בימי קדם – השמש, הירח, הרעם, הברק או הים. פרויד, בספרו האחרון משה ואמונת הייחוד³, כתב שהאמונה באל בלתי נראה הייתה תרומתה הגדולה ביותר של היהדות לעולם. היהודים הטו כך את כפות מאזני התרבות האנושית מהגשמי אל הרוחני.

אולם לרעיון שלאלוהים אין דמות וצלם יש גם מובן עמוק יותר: איננו יכולים

1. סנהדרין לח ע"ב.
 2. ויליאם שייקספיר, המלט, עברית: דורי פרנס, אתר "שייקספיר ושות'", מערכה שלישית, תמונה 1.
 3. זיגמונד פרויד, משה האיש ואמונת הייחוד, דביר, 1978.

אמונתו של אלוהים

להמשיג את אלוהים, להבין אותו ולחזות את מעשיו. אלוהים איננו מהות מופשטת; הוא שכינה חיה. זה מובנה של ההגדרה העצמית שנתן ה' למשה בסנה - "אֵהְיָ אֲשֶׁר אֵהְיָ", כלומר אהיה מה שאבחר להיות. אני אלוהי החופש, שחנן את האדם בחופש, ואני עומד להוציא את בני ישראל מעבדות לחירות.

בריאת האדם בצלם אלוהים - האלוהים שאין לו צלם, באשר הוא החופש המוחלט - פירושה אפוא בריאתם של יצורים בעלי חופש בחירה, שלעולם אין לדעת בוודאות מה יעשו. גם הם, בני האדם, הינם מה שהם בוחרים להיות: "יהיו אשר יהיו" (כמובן, בגבולות הסופיות שלהם, כבני תמותה וכישויות בעלות גוף). אלא שחופש הוא, מעצם הגדרתו, חופש לעשות את הטוב וגם לעשות את הרע. אם בראת יצור בעל חופש, בראת גם את אפשרות עשיית הרע. מן הדילמה הזו גם אלוהים אינו יכול לברוח.

ואכן, כבר בהתחלה, אדם וחווה חטאו. האדם הראשון שנולד מרחם אמו, קין, רצח את הבא אחריו, הבל. כעבור דורות מעטים מלאה הארץ חמס. הפסוקים שלהלן, מן המכאיבים במקרא כולו, מופיעים כבר בסוף פרשתנו, הפרשה הראשונה: "וַיֵּרָא ה' פִּי רַבָּה רָעַת הָאָדָם בָּאָרֶץ וְכָל יֵצֵר מַחְשֵׁבַת לֵבּוֹ רָק רַע כָּל הַיּוֹם. וַיִּנְחֶם ה' פִּי עֲשָׂה אֶת הָאָדָם בָּאָרֶץ וַיִּתְּעַצֵּב אֶל לֵבּוֹ" (בראשית ו, ה-ו).

שאלתם של המלאכים במדרש חז"ל היא אפוא שאלת השאלות של האמונה הדתית. מדוע אלוהים ברא, מתוך ידיעת כל הסיכונים והסכנות, יצור היכול למרוד בו, להשחית את בריאתו, להכחיד מינים אחרים ולשעבד ולרצוח את בני מינו? הגמרא המגוללת את שיחתו של אלוהים עם המלאכים רומזת להתלבטות של הקב"ה עצמו. התשובה שזה נותן למלאכים יוצאת דופן: "וְעַד זְקֵנָה אָנִי הוּא וְעַד שִׁיבָה אָנִי אֶסְבֵּל" (ישעיהו מו, ד). כלומר, אני, אלוהים, מוכן לחכות. אם נדרשים עשרה דורות עד שיופיע אדם כנוח, ועוד עשרה דורות עד שיגיע אברהם, אמתין בסבלנות. יאכזבו אותי בני האדם ככל אשר יאכזבו, אני לא אשתנה. יעשו את הרע ככל שיעשו, לא אתייאש. אכן, פעם אחת התייאש אלוהים והוריד על הארץ מבול - אך לאחר מכן, מתוך הכרה במגבלותיו האנושיות של האדם ויצר לבו, נשבע שלא יביא עוד מבול על הארץ.

אלוהים ברא את האדם מפני שהוא מאמין באדם. יותר משאנחנו מאמינים באלוהים, מאמין אלוהים בנו. אנחנו כושלים ונופלים, אבל בכל פעם שזה קורה לנו הוא אומר, "וְעַד זְקֵנָה אָנִי הוּא וְעַד שִׁיבָה אָנִי אֶסְבֵּל". לעולם לא אוותר על האנושות. לעולם לא אאבד את אמוני בה. אחכה ככל הנדרש עד שבני האדם ילמדו לא לדכא בני אדם אחרים, לא לשעבד אותם ולא להפעיל נגדם אלימות. זהו, רומז המדרש

שקראנו, ההסבר היחיד המתקבל על הדעת להחלטתו של אלוהים הטוב, החכם, הכול-רואה והכול-יכול, לברוא יצורים כמונו המסוגלים לכישלונות ולהרס. יש לו סבלנות, ויש לו אמונה. אלוהים סובל. אלוהים מוחל. אלוהים חומל. אלוהים אוהב. זה מאות בשנים בוחנים בפילוסופים והתיאולוגים את תופעת הדת מן הכיוון הלא נכון, כאותו אדם המתבונן בעולם כשהוא עומד על הראש. התופעה האמתית המצויה בלב לבה של הדת, המסתורין שבה והנס שבה, איננה האמונה של האדם באלוהים. הלב והנס, החידה והמסתורין, הם אמונתו של אלוהים באדם.

בראשית

ראשית הצדק

ישנן אמירות ששינו את העולם. אך אין אמירות שהשפעתן על דברי ימי האנושות היא כה מוחלטת כמו שני פסוקים אלה מהפרק הראשון בתורה:

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים: נַעֲשֶׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדִמוֹתֵנוּ, וַיְרִדוּ בְּדִגְתַּי הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבְבְהֵמָה וּבְכָל הָאָרֶץ וּבְכָל הָרֶמֶשׂ הָרֹמֵשׂ עַל הָאָרֶץ.
וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם בְּצַלְמוֹ,
בְּצֶלֶם אֱלֹהִים בָּרָא אֹתוֹ;
זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָא אֹתָם. (בראשית א, כו-כז)

זהו אולי הרעיון המהפכני ביותר בכל תולדות המחשבה המוסרית והפוליטית. הוא הבסיס לציוויליזציה המערבית, לדגש הייחודי שהיא שמה על האינדיבידואל ועל ערך השוויון. הוא העומד מאחורי מילותיו של תומס ג'פרסון בהכרזת העצמאות האמריקנית, "אנו סבורים שאמתות אלו ברורות מאליהן, שהרי כל בני האדם נבראו שווים, ובוראם העניק להם זכויות שאין ליטול מהם...". הרי אמתות אלו לא היו ברורות מאליהן כלל ועיקר. אפלטון היה מכריז עליהן כאבסורד גמור, שהרי בעיניו החברה האנושית חייבת להתחלק למעמדות על פי המיתוס המחלק את בני האדם לאנשי זהב, אנשי כסף ואנשי ארד. גם אריסטו היה מתכחש לאמתות אלו, שכן לדעתו בני אדם מסוימים נולדו לשלוט, ואחרים - להישלט.

אמירות מהפכניות אינן קסם הפועל בן לילה. כפי שהסביר הרמב"ם במורה הנבוכים, בני האדם זקוקים לזמן רב כדי להשתנות. התורה פועלת בתוך שדה הזמן. היא לא ביטלה את העבדות, אך היא התניעה סדרה של התפתחויות - הבולטת שבהן היא השבת, המשעה את כל היררכיות הכוח ומקנה לעבדים יום חופש שבועי - שעתידות היו, בחלוף דורות רבים, לבטל את העבדות כליל. תומס ג'פרסון, דוברו המהולל של השוויון, היה בעל עבדים. העבדות בוטלה בארצות הברית רק בשנות

השישים של המאה התשע-עשרה, ואפילו אז הדבר עלה במלחמת אזרחים. וכפי שהראה אברהם לינקולן, תומכי העבדות ומתנגדיה כאחד מצאו בתנ"ך צידוקים לעמדתם. אבל בסופו של דבר אנשים משתנים, וזה קורה בזכותם של רעיונות שנזרעו לפני עידן ועידנים בנפש המערבית.

מה בדיוק אמור בפרק הראשון בתורה? תחילה יש לציין שזה איננו היגד בודד, אמירה נטולת הקשר. זהו כתב פולמוס ומחאה נגד דרך מסוימת להבנת העולם. כל המיתוסים העתיקים תיארו את היווצרות העולם כמאבקי שליטה בין אלים. התורה שוללת לחלוטין את דרך החשיבה הזאת. אלוהים מדבר - והעולם בא לידי הוויה. על פי הסוציולוג הדגול בן המאה התשע-עשרה מקס ובר, זה היה סופו של המיתוס והולדת הרציונליזם המערבי.

חשוב מכך, סיפור בראשית יצר דרך חדשה של חשיבה על העולם. בעולם העתיק של המיתוס, כמו גם בעולם המודרני של המדע, נודע מעמד מרכזי לרעיון הכוח, העוצמה, האנרגיה. וזהו הדבר שחסרונו מהדהד בפרק א של ספר בראשית. אלוהים אומר "יהי" - ויש. אין מסופר כאן על כוח, התנגדות, כיבוש או משחק כוחות. במקום כל זה, מילת המפתח של הסיפור, המופיעה בו שבע פעמים כדרכן של מילות מפתח בתורה, היא מילה לגמרי בלתי צפויה: "טוב".

"טוב" היא מילה מוסרית. התורה אומרת לנו בפרק הראשון דבר רדיקלי. המציאות היא מציאות מוסרית. השאלה שספר בראשית מבקש לענות עליה איננה "איך נוצר העולם?" אלא "איך אפוא ראוי שנחיה?". זהו שינוי הפרדיגמה המשמעותי ביותר שהתורה מחוללת. העולם שאלוהים ברא ושאנחנו מיישבים אינו טוב סביב כוח ושליטה אלא סביב ההבחנה בין טוב לרע.¹ לראשונה, הדת נעשתה אתית. אלוהים מתעניין בצדק, ברחמים, בנאמנות, בחסד, בכבודו של הפרט ובקדושת החיים.

עיקרון זה, שפרק א בספר בראשית הוא פולמוסי, חלק מוויכוח רחב הרבה יותר, הוא חיוני להבנת הרעיון שאלוהים ברא את האדם בצלמו וכדמותו. קוראיה הקדומים של התורה הכירו היטב את הביטויים הללו. הם היו שכחים בציוויליזציות הגדולות הראשונות, מסופוטמיה ומצרים. על אנשים מסוימים נאמר שהם בצלם אלוהים. אלה היו מלכיהן של ערי המדינה המסופוטמיות, ופרעוני מצרים. קשה לדמיין, על רקע אותם ימים, אמירה רדיקלית יותר מן האמירה שלא רק מלכים ושליטים עשויים

1. על משמעותו של חטא עץ הדעת ראו את המאמר הבא "אמנות ההקשבה".

ראשית הצדק

בצלם אלוהים, אלא כולנו כאלה. אפילו בימינו זהו רעיון נועז: על אחת כמה וכמה בעידן של שליטים אבסולוטיים וכוח מוחלט.

לאור זאת, צמד הפסוקים שציטטנו בראש דברינו, יותר משהוא הצהרה מטפיזית על טבע האדם, הוא מחאה פוליטית נגד אבני היסוד של החברות ההיררכיות, המעמדיות והמרוכדות, בעולם העתיק ובעולם המודרני כאחד. עובדה זו היא ההופכת את רעיון צלם האלוהים לרעיון הרדיקלי ביותר בתורה. במובן יסודי ועמוק, כולנו שווים בכבוד האדם שלנו ובערכנו המוחלט, כי כולנו, בני כל הצבעים, התרבויות והאמונות, עשויים בצלם אלוהים.

רעיון דומה מופיע בהמשך התורה, והפעם הוא אמור בעם ישראל, כאשר אלוהים מזמין אותו להיות ממלכת כוהנים וגוי קדוש. בכל עם בימי קדם היו כוהנים, אבל שום עם לא היה "ממלכת כוהנים". בכל הדתות היו אנשים קדושים, אבל שום דת לא טענה שהיא אומה שכל אחד מבניה קדוש. גם רעיון זה זקוק היה לזמן כדי להתממש. לכל אורך תקופת המקרא היו בעם ישראל היררכיות. היו כוהנים וכוהן גדול, אליטת קודש. אבל אחרי חורבן בית שני כל תפילה נחשבה לקרבן, כל בעל תפילה היה ככוהן, וכל בית כנסת - מקדש מעט. מתחת לפני השטח שלה התורה דוגלת בשוויוניות, וחכמינו ידעו זאת וקיימו זאת.

רעיון נוסף מצוי במילים הבאות בפסוק, "וַיִּרְדּוּ בְּדַגַּת הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם". בני האדם רודים בבעלי החיים, אך אין שום רמז לכך שלבני אדם כלשהם יש זכות לרדות בבני אדם אחרים. המשורר האנגלי ג'ון מילטון, באפוס שלו גן העדן האבוד, ראה בכך - ממש כמו המדרש - את חטאו של נמרוד, מלכה הגדול הראשון של בבל ועל פי המשתמע גם בונהו של מגדל בבל. מילטון כותב שכאשר סופר לאדם הראשון שנמרוד "ירום לבו על אחיו להשתרר עליהם", חרה אפו של אדם בכך הסורר:

בְּן נְעוּת הַמְּרֻדוֹת! אֵיכָכָה מְלֹאוֹ לְבוֹ
לְהִתְנַשֵּׂא עַל אָחָיו לְקַחַת לוֹ מְמִשְׁלָה
אֲשֶׁר אֲדַנִּי אֱלֹהִים לֹא חָלַק לוֹ?
הוּא נָתַן לָנוּ לְמִשְׁלַל בְּמַעֲשֵׂי יָדָיו -
בְּעוֹף בְּבַהֲמָה וּבְדָגָה; אֲבָל בְּנֵי אָדָם
כָּלָם אָחִים הֵם, אֵין אֲדוֹן וְעֶבֶד,
כִּי הָאָדָם חַפְּשִׁי, וְאֲדוֹן אֶחָד אֱלֹהִים,
וְעַז פָּנִים הֵהוּא הַנִּשְׂא כְּתָר לֹא לוֹ;

לֹא לְבַד לְאֲנָשִׁים יַעֲשֶׂה עוֹל וְחָמָס,
 פִּי זִמָּם מִגְדְּלוּ גַם לְהִלָּחֵם בְּאֱלֹהִים.²

ערעור על זכותם של בני אדם לשלוט בבני אדם אחרים בלי הסכמתם היה אז בחזקת בל יעלה על הדעת. הרי בכל החברות המתקדמות התקיים שלטון מסוג זה. וכי כיצד יכלו לנהוג אחרת? כלום אין זה מבנה היקום עצמו? האם השמש אינה שולטת ביום? האם הירח אינו מושל בלילה? האין האלים עצמם נתונים בהיררכיה שלטונית? כבר בפרק א בספר בראשית מובלעת הסתייגותה העמוקה של התורה, הסתייגות שתעלה במפורש בספר דברים, ממוסד המלוכה – משלטונו של אדם על אחרו.

מאז קריאתו של ניטשה לנטוש את האמונה באלוהים ואת האתיקה היודיאו-נוצרית גם יחד, העלו הוגי דעות את השאלה אם הצדק, זכויות האדם וכבודו הבלתי מותנה של האדם מסוגלים לשרוד על בסיס חילוני טהור. ניטשה עצמו חשב שלא. בשנת 2008 פרסם הפילוסוף איש ייל ניקולס וולטרסדורף ספר מרשים הטוען כי מושג הצדק במערב מושגת על האמונה כי "לכולנו ערך שווה וגדול: ערכו של מי שנברא בצלם אלוהים ושאלוהים אוהב אותו אהבה גואלת".³ לטענתו, אין שום רציונל חילוני שמבנה מקביל של צדק יכול להיבנות עליו. לכך בוודאי התכוון ג'ון פ' קנדי כאשר דיבר בנאום ההשבעה שלו על "אמונות מהפכניות שאבותינו לחמו למענן", שלפיהן "זכויות האדם באות לא מנדיבות לבה של המדינה, אלא מידו של אלוהים". רעיונות כבירים עשו את המערב למה שהוא: זכויות האדם, ביטול העבדות, ערך שווה לכולם, והצדק המושתת על הרעיון שהזכות גוברת על הכוח. כל אלה, מקור נביעתם הוא ההכרזה בפרק הראשון של ספר בראשית, שכולנו נבראנו בצלם אלוהים וכדמותו. לשום טקסט אחר לא הייתה השפעה גדולה מזו על מחשבת המוסר, ושום ציוויליזציה אחרת לא אחזה בחזון נשגב יותר על אודות מה שנקראנו להיות.

2. יוחנן מלטן [ג'ון מילטון], ויגרש את האדם [גן העדן האבוד], עברית: י"ע סלקינסון, וינה: 1871, ספר יב, עמ' 330-333.

3. Nicholas Wolterstorff, *Justice: Rights and Wrongs*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008.

בראשית

אמנות ההקשבה

מה היה טיבו של החטא הראשון בעולם? מדוע היה אסור לאכול מ"עץ הדעת טוב ורע"? האומנם דעת הטוב והרע היא חטא? כלום אין תפארתו וייחודו של האדם בידיעת ההבדל בין טוב לרע? כלום אין היא מן הנעלות שבכל הידיעות? הרי אלוהים ודאי רוצה שבני האדם יכירו בין טוב לרע! מדוע, אם כן, אסר לאכול את פרי עץ הדעת?

ונניח שאכן חטא הוא לדעת טוב ורע - האם אדם וחווה לא ידעו את הטוב והרע עוד לפני האכילה מן העץ, מתוקף היותם נבראים בצלם אלוהים וכדמותו? הדבר משתמע בבירור מעצם העובדה שאלוהים ציווה את אדם וחווה סדרה של ציוויים - לפרות ולרבות, לרדות בדגה ובעוף ובבהמה ובכל הארץ, לא לאכול מעץ הדעת. תנאי לכל ציווי הוא שתהיה למצטווה דעת טוב ורע: שיידע כי טוב לציית, ורע לא לציית. מכאן שלאדם וחווה כבר הייתה, לפחות בפוטנציאל, דעת טוב ורע. מה, אם כן, השתנה בהם כשאכלו מן העץ? השאלות הללו חותרות אל שורשיו של סיפור אדם וחווה ומאיימות לרוקן אותו מפֶּשֶׁר.

הרמב"ם הבין זאת. על כן פנה אל הסיפור הזה סמוך מאוד לפתיחת חיבורו **מורה הנבוכים**: בפרק השני של החלק הראשון. אולם תשובתו זורה בלבול ומבוכה בפני עצמה. לפני שאכלו בני האדם הראשונים מן העץ, אומר הרמב"ם, הם ידעו את ההבדל בין אמת לשקר. מן האכילה הם רכשו דבר נוסף, את ידיעת "המפורסמות". אך למה מתכוון הרמב"ם באותן "מפורסמות"? מן המפורסמות שהרצח הוא רע, ושהיושר הוא טוב. האם רוצה הרמב"ם לומר שהמוסר הוא רק מוסכמה? ודאי שלא. כוונתו לומר שאחרי האכילה מעץ הדעת היו האדם ואשתו נבוכים מעירומם, ודבר זה הוא רק עניין של מוסכמה חברתית, כי לא כל אדם נבוך מעירום. אבל איך אפשר לזהות את מבוכת העירום שלהם עם "דעת טוב ורע"? מוסכמות לבוש נוגעות יותר לאסתטיקה מאשר לאתיקה.

הסיפור מותיר אותנו נבוכים - או לפחות כך היה נראה לי עד שלמדתי על אבחנה אנתרופולוגית מרתקת, שיסודה דווקא במלחמת העולם השנייה. לאחר שנכנסה ארצות הברית למלחמה, אחרי המתקפה היפנית על פרל הרבור בדצמבר 1941, התברר לה שהיא עומדת בפני אויב שאין היא מבינה את תרבותו. הממשל פנה אפוא אל רות בנדיקט, מגדולי האנתרופולוגים במאה העשרים, שתסביר לו את היפנים. וכך עשתה. אחרי המלחמה היא פרסמה את הגיגיה בספר ושמו החרצית והחָרַב. אחת התובנות המרכזיות בספר היא ההבדל בין תרבות בושא ותרבות אשמה. בתרבויות בושא הערך העליון הוא הכבוד. בתרבויות אשמה - הצדק. הבושא היא הרגשה רעה שלא עמדנו בציפיות שיש לאחרים מאתנו. האשמה היא הרגשה רעה שלא עמדנו בדרישות המצפון שלנו עצמנו. הבושא היא מפני הזולת; האשמה מכוונת פנימה.

פילוסופים ובהם ברנרד ויליאמס הראו כי תרבויות בושא הן בדרך כלל ויזואליות. הבושא עצמה עניינה כיצד אדם נראה, או חושב שהוא נראה, בעיני הזולת. כשחשים בושא, הרחף המידי הוא להיות בלתי נראה, או להימצא במקום אחר. האשמה, לעומת זאת, פנימית הרבה יותר. אי-אפשר לברוח ממנה אל השקיפות או אל המסתור. מצפונך מלווה אותך בכל אשר תלך, ונוקף בך גם אם אינך נראה לעין איש. תרבויות אשמה הן תרבויות של האוון, לא של העין.

מתוך ידיעת הניגוד הזה נוכל להבין את סיפורו של החטא הראשון. הכול עניין של הופעה, של בושא, של מראית ושל עין. הנחש אומר לאישה, "כִּי יֵדַע אֱלֹהִים כִּי בְיוֹם אֲכָלְכֶם מִמֶּנּוּ וּנְפַקְחוּ עֵינֵיכֶם וְהִיתֶם כְּאֱלֹהִים יֹדְעֵי טוֹב וָרָע". וזה אכן מה שקרה: "וַתִּפְקַחְנָה עֵינֵי שְׁנֵיהֶם וַיֵּדְעוּ כִּי עִרְמָם הֵם". התורה מדגישה את מראהו של העץ: "וַתֵּרָא הָאִשָּׁה כִּי טוֹב הָעֵץ לְמַאֲכָל וְכִי תֹאמֶה הוּא לְעֵינַיִם וַנְחַמְדָּה עֵץ לְהַשְׂפִּיל" (בראשית ג, ה-ז). רגש המפתח בסיפור הזה הוא הבושא. לפני האכילה מהפרי היו "שְׁנֵיהֶם עֲרוּמִים, הָאָדָם וְאִשְׁתּוֹ, וְלֹא יִתְבַּשְׁשׁוּ" (ב, כה). אחרי האכילה הרגישו בושא וניסו להסתיר את גופם. כל הרכיבים בסיפור - הפרי, העץ, העירום, הבושא - הם מן הרכיבים הוויזואליים הטיפוסיים לתרבות בושא.

היהדות, לעומת זאת, מאמינה שאלוהים נשמע ולא נראה. מיד לאחר החטא מסופר על אדם וחווה - "וַיִּשְׁמְעוּ אֶת קוֹל ה' אֱלֹהִים מְתַהַלְךְ בְּגַן עֵדֶן הַיּוֹם". כשה' קורא לאדם, אדם עונה לו - "אֵת קוֹלְךָ שָׁמַעְתִּי בְּגַן נְאֻרָא כִּי עִירַם אֲנִי וְאֶחְבֵּא". שימו לב לאירוניה המחושבת, ההומוריסטית אפילו, שבמעשה בני הזוג. הם שמעו את קול ה' מתהלך בגן - ומיד "וַיִּתְחַבֵּא הָאָדָם וְאִשְׁתּוֹ מִפְּנֵי ה' אֱלֹהִים בְּתוֹךְ עֵץ הַגֵּן" (ג, ח-י). אבל אי-אפשר להתחבא מפני קול. התחבאות פירושה ניסיון שלא להיראות.

אמנות ההקשבה

זוהי תגובה מיידית ואינטואיטיבית לרגש הבושה. מאשמה אי-אפשר להתחבא – והתורה היא הדוגמה העילאית לתרבות אשמה, ולא לתרבות בושה. האשמה אינה נוגעת למראית עין, אלא רק למצפון, לקול ה' שבלב האדם.

חטאם של אדם וחווה בגן עדן היה הליכתם אחר עיניהם ולא אחר אוזניהם. מעשיהם נקבעו על פי מה שהם ראו, על פי יופיו של העץ ופריו, ולא על פי מה שהם שמעו, קרי קולו של אלוהים המצווה עליהם שלא לאכול ממנו. התוצאה הייתה שהם אכן קנו דעת טוב ורע, אבל מהסוג הלא נכון. הם רכשו את מוסר הבושה, ולא את מוסר האשמה; את מורא המראית במקום את צו המצפון. סבורני כי לכך כיוון הרמב"ם באבחנתו בין אמת-ושקר לבין "המפורסמות" של טוב-ורע. אַתִּיקַת אשמה מקבילה את הטוב-ורע לאמת-ושקר, היות שבעיניה הטוב והרע, כמוהם כאמת והשקר, הם מוחלטים ואינם מוסכמות חברתיות. עניינה של אתיקת האשמה נתון לקול הפנימי האומר "זה טוב" ו"זה רע" באותה בהירות שהוא אומר "זו אמת" ו"זה שקר". לעומת זאת, אתיקת בושה עניינה הוא המוסכמה החברתית. הטוב והרע שלה הם עניין של עמידה או אי-עמידה בציפיותיהם של אחרים.

תרבויות בושה הן ביסודו של דבר קודים של קונפורמיזם חברתי. חברה שיש בה תרבות בושה מטמיעה ביחיד את ערכיה באופן המבטיח שאם יפר אותם יחוש מבוכה קיצונית, כלומר בושה; זאת, משום שיהיה ברור לו שאם יתפסו אותו הוא יאבד את הכבוד שלו ולא יוכל לשאת את פניו.

מוסר היהדות הוא היפוכו של המוסר הזה, מפני שהיהודים אינם מתאימים את עצמם למה ש"כולם" עושים. אברהם אבינו, אומרים חז"ל, נקרא עברי משום שעמד בעבר אחד של העולם – וכל העולם בעבר האחר. המן אמר על היהודים, וְדַתְיָהֶם שְׁנוֹת מִכָּל עַם (אסתר ג, ח). היהודים היו פעמים רבות איקונוקלסטים, מנתצי האלילים של התקופה. הם קראו תיגר על החוכמה המקובלת, על רוח התקופה, על התקינות הפוליטית.

לו הלכו היהודים אחר הרוב, היו נעלמים לפני עידן ועידנים. בימי המקרא הם היו מונותאיסטים יחידים בעולם אלילי. לרוב אורכה של ההיסטוריה הבתר-מקראית הם חיו כמיעוט לאומי ודתי. היהדות היא מחאה חיה נגד אינסטינקט הַעֲדָר. קולנו הוא קול הנגד בשיחה הגדולה של האנושות. מתוך כך, האתיקה היהודית איננה עניין של מראָה והופעה, של כבוד ובושה. עניינה הוא שמיעה של קול ה' ובקול ה', שמיעה ממעמקי הנפש.

הדרמה של אדם וחווה נסבה לא על תפוחים, לא על מיניות, לא על חטא קדמון ולא על "נפילה" – כל אותן פרשנויות שהמערכ הלא-יהודי נתן לה. היא נסבה על

דבר-מה עמוק יותר. היא דיון על סוג המוסר שאנו נקראים לחיות על פיו. האם נועדנו להישלט בידי מראית העין של הזולת? האם המוסר הוא כמו הפוליטיקה: רצון הרוב? האם האופק הרגשי שלנו תחום בקווים של כבוד ובושה, שני רגשות חברתיים עד לשד עצמותיהם? האם ערך היסוד שלנו הוא המראָה, האופן שבו אנו נתפסים בעיני אחרים? או שמא ביסוד עולמנו נמצא ערך אחר לגמרי, הנכונות להקים את דבר ה' ואת רצונו? בגן העדן עמדה לפני אדם וחווה הבחירה האנושית הארכיטיפית בין מה שהעיניים רואות (העץ ופריו הטובים למראה) לבין מה שהאוזניים שומעות (קולו, המצווה והמתהלך בגן, של אלוהים). הם בחרו באפשרות הראשונה, ועל כן חשו בושה, לא אשמה. זוהי צורה אפשרית אחת של "דעת טוב ורע"; אך מנקודת מבט יהודית, זוהי הצורה הלא נכונה.

היהדות היא דת של הקשבה, לא של ראייה. כמובן, יש ביהדות רכיבים ויזואליים. אבל הם אינם העיקר. ההקשבה היא המשימה המקודשת. הציווי המפורסם ביותר ביהדות הוא "שמע, ישראל!". הדבר שהבדיל בין אברהם, משה והנביאים לבין בני זמנם היה שהם שמעו את הקול שבאוזני אחרים היה בלתי שְׁמִיעַ. באחת הסצנות הדרמטיות הגדולות במקרא מלמד אלוהים את אליהו כי הוא מצוי לא ברעש ולא ברוח ולא באש אלא ב"קול דממה דקה".

כדי ללמוד להקשיב - לאלוהים וגם לזולת - נדרשים תרגול, התמקדות, ויכולת להשקיט את הנפש. הראייה מציגה לנו את יופיו של העולם שה' ברא, אולם ההקשבה מחברת אותנו אל נפש האחר, ולפעמים אל נפש "האחר הגדול", אלוהים: כאשר הוא מדבר איתנו, קורא לנו, מְזַמֵּן אותנו אל שליחותנו בעולם.

אם תשאלו אותי איך למצוא את אלוהים, אענה: למדו להקשיב. הקשיבו לשירת העולם: לרינת הציפורים, לאושת העלים, לדכי הגלים ולאנחתם. הקשיבו לשירת התפילה, למוזיקת מזמורי תהלים. הקשיבו מעומק לבכם לאהוביכם ולאהוביכם. הקשיבו לדברי אלוהים שבתורה, ושמעו אותם מְדַבְּרִים אליכם. הקשיבו לדיוניהם של חכמי הדורות המנסים לשמוע את הרמזים המצטלצלים מן המילים הקדומות. אל תהיו מוטרדים ממראיתכם בעיני אחרים. עולם המראות הוא עולם כוזב של מסכות, מסווים והסתרות. ההקשבה אינה קלה. אני מודה: היא קשה לי עד היום, עד מאוד. אבל רק ההקשבה מגשרת על התהום שבין נפש לנפש, בין עצמי לאחר, בין אדם למקום.

הרוחניות היהודית היא אמנות ההקשבה.